

ה ר ב א ב ר ה מ ס ת י ו

חיוב אלמנות וגרושות בכיסוי ראש

- הקדמה ■ חובת כיסוי הראש באלמנה ובגרושה: המקורות לחובת כיסוי הראש באלמנה ובגרושה; הסברות לחייב או לפטור אלמנה וגרושה בכיסוי ראש ■
- היתרים: חשש מהפסד ממוני או מפגיעה בשידוכים; מנהג והרגל בדין כיסוי ראש ■ סיכום ■

הקדמה

תופעת הגירושין ההולכת ומתרחבת בעולם, ולהבדיל, חרב המלחמה המוסיפה לעבור בארצנו ותאונות הדרכים, גורמים לכך שנשים רבות הופכות לגרושות ולאלמנות בעודן צעירות לימים. בקרב רבות מן הנשים הללו, בעיקר הגרושות שבהן, קיים רצון עז "לפתוח דף חדש", להתנתק נפשית מחיי הנישואין הקצרים שעברו עליהן ולשכוח אותם, בדרך לבניית חיים אישיים וזוגיים חדשים. מכשולים נפשיים וחברתיים רבים ניצבים בפני נשים אלו בדרך להגשמת רצונן, ובנוסף עליהם קיים מכשול הלכתי: כיסוי הראש, שאותו החלו לחבוש בתקופת הנישואין, הופך כעת למטרד נפשי וחברתי בדרך למציאת בן זוג חדש ולחזרה אל נקודת הפתיחה החברתית והנפשית, שקדמה לנישואין. המציאות מורה, שנשים צעירות רבות מוותרות על כיסוי ראשן בשלב זה, אך ההתייחסות ההלכתית לשאלה זו מעורפלת מעט, ובה נבקש לדון במאמר זה.

חובת כיסוי הראש באלמנה ובגרושה

המקורות לחובת כיסוי הראש באלמנה ובגרושה

חובת כיסוי הראש של אלמנה ושל גרושה לא נדונה במפורש בדברי הגמרא ובראשונים. המקור הבולט ביותר לעניין זה, והוא הבסיס לכל דברי האחרונים בעניין, נמצא בדברי

הרמב"ם (משנה תורה, איסורי ביאה, פרק כא, הלכה יז), שנפסקו בטור ובשולחן ערוך (אבן העזר, סימן כא, סעיף ב):

לא תלכנה בנות ישראל פרועות ראש בשוק, אחת פנויה ואחת אשת איש.

פסיקה זו, הכוללת את הפנויה באיסור גילוי ראש, עומדת בניגוד לכאורה לפסיקת הטור והשולחן ערוך בהלכות קריאת שמע (אורח חיים, סימן עה, סעיף ב):

שער של אשה שדרכה לכסותו, אסור לקרות כנגדו, אבל בתולות שדרכן לילך פרועות הראש, מותר.

נושאי הכלים של הטור והשולחן ערוך עמדו על סתירה זו, ורבים מהם הציעו לחלק בין "פנויות" ובין "בתולות". כך, למשל, כתב הבית שמואל על דברי השולחן ערוך, שאסר על פנויה ללכת בגילוי ראש (אבן העזר, שם, ס"ק ב): "היינו אלמנה או גרושה אבל בתולה מותר".

גם הב"ח (על הטור, שם, ס"ק ב) והחלקת מחוקק (שם, ס"ק ב) הלכו בכיוון זה, אך ניסחו את האיסור בצורה כללית יותר וכתבו, שהוא נאמר ביחס ל"פנויה בעולה". מתוך דברי האחרונים הללו ניתן ללמוד, שאלמנה ושגרשה, ואולי כל בעולה,¹ חייבת בכיסוי ראש כאישה נשואה.² אמנם דברי הרמב"ם והשולחן ערוך סובלים גם פירוש אחר, שאינו מחלק בין פנויה לבתולה, אלא בין האיסור לכתחילה ללכת בגילוי ראש בשוק ובין הגדרת שער כערווה גמורה, שאסור לקרות כנגדה. בכיוון זה הלך המגן אברהם (סימן עה, ס"ק ג):

ויש לומר דפרועות ראש דכתב באבן העזר היינו שסותרות קליעות שערן והולכות בשוק דזה אסור אפי' בפנויה... ומכל מקום צריך לומר דפנויה לא מתסרי מדאורייתא... רק שמדת צניעות היא לבתולות שלא לילך כן.

המגן אברהם מדגיש בתחילת דבריו, שלא מסתבר כי הרמב"ם והשולחן ערוך מתכוונים בלשון "פנויה" לאלמנה ולגרושה דווקא, שאם כן, היה להם לפרש דבריהם. מדבריו ברור, שלדעתו אין שום חילוק בין הפנויות, ובכולן אין כלל חובת כיסוי ראש (וממילא אין שערן מוגדר כערווה), אלא רק מידת צניעות שלא לסתור קליעת שערן בשוק.

1 עיין פתחי תשובה, אבן העזר, סימן כא, ס"ק ב.

2 בשו"ת מים רבים (אבן העזר, סימן ל) תמה על פסיקה זו וכתב "דמסוגיא משמע דלא אסרו אלא בנשואה", אך לא חלק למעשה. עוד עיין בספר בגדי שש (על שלחן ערוך, אבן העזר, סימן כא).

חיוב אלמנות וגרושות בכיסוי ראש

בדרכו של המגן אברהם הלך גם בעל שו"ת פנים מאירות (חלק א, סימן לה) והתיר הלכה למעשה לפנויה בעולה ללכת בלי כיסוי ראש.³

מקור נוסף, שעשוי לשמש כבסיס לחיוב אלמנה וגרושה בכיסוי ראש, מובא בדברי הדגול מרבבה. הדגול מרבבה (אבן העזר, סימן כא, סעיף ב) אימץ את פירושם של החלקת מחוקק והבית שמואל לדברי השולחן ערוך וכתב, שהמקור לפסיקה זו נמצא בירושלמי בכתובות (ב, א). במשנה שם נאמר, שכאשר מעידים על כך שאישה יצאה לחופתה בהינומא וראשה פרוע, אות הוא שאישה זו בתולה נישאת וכתובתה מאתיים וזו. על דברים אלו מקשה הירושלמי:

וחש לומר שמא בתולה מן הנישואין היא!

זאת אומרת בתולה מן הנישואין אינה יוצאת וראשה פרוע.

מפורש בדברי הירושלמי, כך טוען הדגול מרבבה, שאפילו בתולה מן הנישואין (אלמנה, או גרושה, שטרם קיימו יחסי אישות) אסורה לצאת בראש מגולה, קל וחומר בעולה. מקור זה של הדגול מרבבה נזכר בדבריהם של פוסקים מספר (עיין למשל בשו"ת יביע אומר, חלק ד, אבן העזר, סימן ג, אות א), אך נראה, שקשה עד מאוד לקבלו. זאת משום שמיד לאחר מכן דן התלמוד הירושלמי בדברי רבי יוחנן בן ברוקא, שאף עדות על חילוק קליות במהלך החתונה הוא ראייה לכך שהייתה בתולה:

וחש לומר שמא בתולה מן הנישואין היא!

זאת אומרת בתולה מן הנישואין אין לה חילוק קליות.

ברור לחלוטין, שאין ללמוד מן הירושלמי כי אסור לאלמנות ולגרושות לחלק קליות בחיי היומיום שלהן, וממילא צריך להבין, שכל סוגיית הירושלמי עוסקת במנהגים המקובלים בשעת החתונה ואי אפשר ללמוד ממנה דבר להלכות צניעות בחיי היומיום.⁴

דווקא בהקשר זה, דין הבתולה היוצאת פרועת ראש בשעת חופתה, אפשר למצוא מקור כמעט מפורש, שמתיר את ההליכה בגילוי ראש לכל מי שאינה נשואה. בשיטה מקובצת

3 מדבריו בתשובה עולה בכירור, שהוא מאמץ את הבנת המגן אברהם בשולחן ערוך, אף שמדברי הפתחי תשובה (שם) נראה שהבין, שהוא מחלק בין רווקה שנבעלה ובין אלמנה וגרושה.

4 הרב מאיר אמסעל במאמרו "גרושה בתולה כמה ימים אחר נישואיה אי מותרת לגדל שער ראשה ואי חייבת לכסותן" המאור רעד 31 (סיון-תמוז התשמ"ג) הוסיף, שאפשר לדייק מדברי הירושלמי, כי אלמנות לא היו נוהגות ללכת בכיסוי ראש, ולכן היה צורך בסימני היכר מיוחדים בשעת חתונתן. עוד עיין בשו"ת יד יצחק (סימן קצד), בספר ציון וירושלים (על הירושלמי, כתובות ב, א) ובשו"ת אמרי שפר (סימן פ) שדחו באופנים אחרים את ראיית הדגול מרבבה.

(כתובות טו ע"ב, ד"ה וראשה) הובאו דברי הגאונים על היחס בין המנהג לפרוע את השער בשעת החתונה ובין האיסור ללכת בגילוי ראש:

והאי דאמרינן ופרע את ראש האשה ותנא דבי רבי ישמעאל מכאן אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפרועי ראש, איכא למימר בנשואות קא מיירי.

מלשונם של הגאונים אפשר לדייק, שאיסור פריעת הראש נאמר לנשואות בלבד ולא לפנויות מכל סוג שהוא.

מקור נוסף מדברי חז"ל בעניין זה הובא בשו"ת שבות יעקב (חלק א, סימן קג), מתוך דברי הספרי בפרשת נשא (פיסקה יא):

לימד על בנות ישראל שהן מכסות ראשיהן, ואף על פי שאין ראייה לדבר זכר לדבר: "ותקח תמר אפר על ראשה".

הרמז, שאותו מוצא המדרש לחובת כיסוי הראש, נמצא במעשה תמר, ששמה אפר על ראשה לאחר שנאנסה בידי אמנון אחיה. בעל השבות יעקב מדייק מכאן, שחובת כיסוי הראש נאמרה גם לפנויה שנבעלה, ובפשטות נראה, שאכן דיוק זה הכרחי בדברי המדרש. אמנם מלבד העובדה, שמדובר במקור מדרשי וברמז בעלמא, חשוב לציין שמקור זה מתייחס לכל פנויה שנבעלה (ואפילו באונס) ואי־אפשר ללמוד ממנו איסור באלמנה ובגרשה דווקא.

מאידך ניתן למצוא מקור הפוך בדברי הברייתא, המובאת בגמרא ביבמות (קטז ע"ב). הברייתא מספרת על אישה, שמת בעלה, והמליץ לה רבי יהודה להציג עצמה כאבלה בכך שתסתור את שער. הראב"ן (סימן צה) הקשה על סיפור זה מן הגמרא בסוטה (ח ע"ב), שבה מבואר כי לדעת רבי יהודה, אסור לסתור את שער הנאה של אישה סוטה משום חשש להרהור. הראב"ן תירץ, שמכיוון שביבמות מדובר רק בסתירת השער ובאישה אלמנה פנויה שאינה אשת איש, לא חשש רבי יהודה להרהור. מדברי הראב"ן מוכח, שיש חילוק בין גילוי שער של נשואה ובין גילוי שער של אלמנה, אך לא ברור מדבריו אם באלמנה קיים היתר גורף, או רק איסור קל יותר.⁵

הרב בן ציון אבא שאול (שו"ת אור לציון, סימן יא) התייחס אף הוא לגמרא זו, אך כתב שיש לחלק בין שתי רמות בחובת כיסוי הראש. בגמרא בכתובות (עב ע"ב) נאמר, שמן התורה ("דת משה") יש חיוב רק לאסוף את השער ב"קלתה" (ונחלקו המפרשים בהבנת

5 שהרי מדובר במקום צורך ובנסיבות מיוחדות, שמצטרפות להיתר. את הגמרא עצמה ניתן גם להסביר באופן אחר ולומר, שכל פריעה משום צער מותרת, עיין בשו"ת אמרי שפר (קלצקין), סימן פ.

חיוב אלמנות וגרושות בכיסוי ראש

מציאות זו) ואילו הכיסוי הגמור של השער הוא רק מנהג "דת יהודית". הרב אבא שאול טען לאור הגמרא הנ"ל, כי אלמנה וגרושה חייבות רק בדין הבסיסי של "דת משה" ולא בחומרות שנוספו "מדת יהודית". הגרב"צ אבא שאול הוכיח את דבריו גם מלשון הרמב"ם הנ"ל, שאסר דווקא על פנויות ללכת פרועות ראש בשוק (כדת משה) ולא הטיל עליהן את חומרות דת יהודית.⁶

מקור נוסף שהביאו הפוסקים בהקשר זה הוא הסיפור המובא בגמרא בכתובות (סו ע"ב), על אודות בתו של נקדימון בן גוריון, ש"נתעטפה בשערה" ועמדה לפני רבי יוחנן בן זכאי. אותה בת הייתה אלמנה (כמבואר בגמרא שם) וממילא אפשר להוכיח, שמותר היה לה לגלות את שערה! האחרונים עמלו ליישב קושי זה בדרכים שונות,⁷ אך בפשטות נראה, שלאותה אישה לא היו בגדים להתעטף בהם כראוי ולכן השתמשה בשערה, וממילא אין מכאן ראיה.⁸

הסברות לחייב או לפטור אלמנה וגרושה מכיסוי ראש

כפי שראינו, קיים ערפול מסוים בשאלת חיובן של אלמנות וגרושות בכיסוי ראש. נדמה שערפול זה נובע, בין השאר, מכך שעצם החילוק בין בתולות לנשואות בעניין זה הוא חילוק מיוחד במינו, שאינו מפורש בגמרא. בחלק זה ננסה לבחון חילוק זה כשלעצמו, על מקורותיו וטעמיו, ולנסות להסיק מכך על דינן של אלמנה ושל גרושה. המקור העיקרי להיתר גילוי ראש בבתולה נמצא בדברי ראשוני אשכנז, בהלכות קריאת שמע, כגון דברי הראב"ה (ברכות, סימן עו):

וכל הדברים שהזכרנו למעלה לערוה דווקא בדבר שאין רגילות להגלות, אבל בתולה הרגילה בגילוי שער לא חיישינן, דליכא הרהור.

דברים ברוח זו כתב גם הרא"ש (ברכות, פרק ג, סימן לז) וכן פסקו הטור והשולחן ערוך (אורח חיים, סימן עה, סעיף ב), אף שמדברי הרמב"ם (משנה תורה, איסורי ביאה, פרק כא, הלכה יז) אפשר להבין, שאינו מקבל חילוק זה, כפי שנזכר לעיל.

מלשונם של מקורות אלו עולה, שהיתרן של הפנויות נובע מכך שהן רגילות לגלות את שערן. יש כאן לכאורה פרדוקס, שהרי אילו התרנו גם לנשואות לגלות את שערן היו גם הן רגילות בכך. וניתן להבין זאת בשתי דרכים:

6 דיוק זה ברמב"ם כתב גם בעל ספר יצחק ירנן על הרמב"ם שם.
7 עיין שו"ת כרם שלמה, אבן העזר, סימן צא, ובספר עלי תמר על הירושלמי, כתובות ו, א.
8 וכן כתב הרב מנחם מרדכי פרנקיל תאומים "בענין איסור פריעת ראש (ב) קובץ בית אהרן וישראל קו 585 (ניסן-אייר התשס"ג), בעמ' 585-586.

א. אכן, לו תחלטנה כל הנשים הנשואות, בבת אחת, שאין הן מכסות את ראשן, הרשות בידן. אך המצב הנוכחי הוא, שנשים נשואות רגילות לכסות את ראשן וממילא אסור לנשואה זו או אחרת לחרוג ממנהג זה.

ב. בשו"ת ישועות יעקב (אבן העזר, סימן כא, תשובה מנכד המחבר) כתב, שמנהג הנשים אף קודם מתן תורה היה, שנשים נשואות מכסות את ראשן, ובאה התורה והעניקה למנהג זה תוקף מחייב. לפי דבריו, לאחר שניתנה התורה כבר נקבע האיסור ושוב אין אפשרות לשנותו.

לענייננו, לפי האפשרות הראשונה תלוי חיובן של אלמנה ושל גרושה במנהג העולם, ואנו נשוב ונפתח כיוון זה לקמן. אמנם לפי ההבנה השנייה תלויה חובת כיסוי ראש במנהג הקדום של הנשים קודם מתן תורה, ועלינו לברר אם אלמנה וגרושה היו בכלל מנהג זה. סיוע מסוים להבנה, שנשים אלו לא היו בכלל המנהג, ניתן ללמוד מן המקור של דיני כיסוי ראש, פריעת ראש האישה הסוטה. ממקור זה ניתן ללמוד דווקא על נשים נשואות בפועל, ששייך בהן דין סוטה, ולא על אלמנה וגרושה.⁹ כמו כן, אפשר לנסות ולהתחקות אחר הסברות שיכולות לעמוד בבסיס המנהג, המחלק בין נשואות לפנויות, ולבחון לאורן את דין אלמנה וגרושה. ניתן למצוא בדברי הפוסקים טעמים מספר לחלוקה זו:

- א. איסור אשת איש חמור מאיסור פנויה, ולכן דווקא באשת איש נהגו הרחקה זו.¹⁰
- ב. מטרת כיסוי הראש הייתה בעיקרה להבדיל בין הנשים הנשואות ובין הפנויות, שאפשר לשאתן¹¹ (מעין תפקידה של טבעת הנישואין בעיני העולם הכללי).
- ג. התירו לפנויה לגלות את שערה כדי שגברים יוכלו להסתכל ביופייה בכדי להינשא לה.¹²

9 סברה זו הובאה בשו"ת יד אליהו (פסקים, סימן עט) כראיה לכך, שארוסה פטורה מכיסוי ראש, וניתן לכאורה ללמוד ממנה גם לנידון דידן.

10 עיין בספר את צנועים חכמה לרב שמואל הבר (חלק א, התשס"ז, עמ' נג), שדן באפשרות זו והציע אפשרות נוספת, שלפיה, החשש המוגבר באשת איש הוא משום ש"מים גנובים ימתקו" ולכן יש סבירות גבוהה יותר לכישלון.

11 כך כתב בספר מור וקציעה (סימן עה, ד"ה ולענין) וכן הציע בשו"ת רבבות אפרים (חלק ו, התשנ"ג, סימן תס, בעמ' תקסט), וכן דעת השואל בשו"ת פנים מאירות (חלק א, סימן לה).

12 כך הביא בספר לבושה של תורה (התשס"ז), חלק א, עמ' ריט, וכן בשולחן ערוך (אבן העזר, סימן כא) מופיע דין כיסוי ראש בסמוך להיתר להסתכל בפנויה לשם נישואין.

ד. עניינו של כיסוי הראש הוא שמירת האינטימיות, שבגילוי השער, בשביל הבעל בלבד.¹³

לפי כל הטעמים הנ"ל נראה בבירור, שאין סיבה לחייב אלמנה וגרושה בכיסוי ראש, ובספר "לבושה של תורה" לרב פסח פאלק (חלק א, עמ' טו-רכד) הביא טעמים נוספים, שרובם ככולם שייכים דווקא באשת איש.¹⁴

הוכחה מעניינת בעניין מנהג הנשים אפשר למצוא בד"ן גירושי שפחות של בני נח. בגמרא בסנהדרין (נח ע"ב) מבואר, שכאשר בן נח מייחד שפחה לעבדו, היא נחשבת כאשת איש. כאשר הגמרא מבררת את אופן הגירושין במקרה זה, היא אומרת: "מאימת התרתה? - אמר רב הונא: משפרעה ראשה בשוק". ברש"י על אתר (ד"ה משתפרע) מבואר, שאף הנוכריות הנשואות היו רגילות שלא לצאת בראש פרוע, ומכאן, שפריעת הראש היא ביטוי לגירושין. מדברי רש"י מוכח, כי מנהגם של בני נח הוא, שדווקא נשים נשואות בפועל מכסות את ראשן ולא אלמנות, או גרושות, ויש מקום לדייק מדבריו, שאצל ישראל, המנהג אינו שונה.

בלי להזדקק לראיות ולסברות אלו כתב בשו"ת ישועות יעקב (שם), שבאמת, מצד עיקר המנהג ועיקר דין התורה לא התחייבו אלמנה וגרושה בכיסוי ראש, אך למרות זאת הן חייבות בזה מסיבה עקיפה:

נראה לי דמטעם אחר קאתינן לאסור, ולא משום איסור תורה ד"ופרע את ראש האשה", ורק דכיון דבעודן נשואות היו מחויבות לכסות שער ראשן, אסורות שוב לגלותן משום ערוה דהוי כשאר מקומות המכוסין באשה ורק הבתולות שלא התחילו מעולם לילך עם כיסוי ראש והוי דרכן לגלותו מותר.¹⁵

לפי דברי הישועות יעקב - גם אם נכונים דברינו לעיל, שאין חיוב עקרוני של כיסוי ראש באלמנה ובגרושה - הרי אם האישה נהגה לכסות את ראשה בתקופת נישואיה, שוב אין היא יכולה לגלותו, משום ששערה הפך ל"מקומות המכוסים". דברים ברוח זו כתב גם

13 כך עולה מדברי הזוהר (נשא, דף קכה ע"ב), שמדגיש את האינטימיות הזוגית כבסיס לדין כיסוי ראש, בהקשר הפסוק "אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך" (תהילים קכח, ג).

14 עיין גם במאמרו של הרב יצחק גינזבורג "עטרת בעלה" אסיף ב 124 (התשע"ה). שם נטען, כי כיסוי הראש של אישה נשואה מבטא את התמסרותה המוחלטת לבעלה. גם סברה זו קיימת, כמובן, רק לגבי אישה נשואה בפועל.

15 בשו"ת מחזה אליהו (סימן קיח) העיר, שלפי זה, דווקא אלמנה וגרושה, שנהגו בפועל לכסות את ראשן, חייבות בזה. עוד כתב שם, שעיקר טעמו של הישועות יעקב מחודש מאוד, שהרי לפי דבריו, אישה שנהגה ללכת בבגד ארוך יותר מהנדרש לא תוכל לקצר אותו בעתיד. אמנם ניתן לדחות השוואה זו, משום שכאן אין מדובר בהנהגה מקרית של האישה, אלא בדבר שמצד הדין היה נחשב כמכוסה לגביה, ועיין עוד בדבריו שם.

ר' משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה, אבן העזר, ח"א, סימן נח) ביחס לדין כיסוי ראש באישה נשואה, שמעיקר הדין, רק פריעה גמורה של הראש נאסרה, אך למעשה, משום איסור זה הנשים מכסות את כל ראשן ועל-כן נחשב השער כולו כמקומות המכוסים.

היתרים

כפי שראינו לעיל, במקורות עצמם יש מקום רב להסתפק אם אלמנה וגרושה חייבות בכיסוי ראש כל עיקר. עם זאת, בקרב רבים מן הפוסקים רווחה הדעה, שאלמנה וגרושה חייבות לכסות את ראשן.¹⁶ בחלק זה של המאמר ננסה לדון בהיתרים אפשריים, שיהיו נכונים גם לפי השיטות המחייבות באופן עקרוני כיסוי ראש.

חשש מהפסד ממוני או מפגיעה בשידוכים

היתר ידוע ומפורסם, שעליו הסתמכו רבים מפוסקי דורנו, הוא היתרו של הרב משה פיינשטיין. הרב פיינשטיין נשאל על אודות אלמנה, הנתונה במצוקה כלכלית ומצאה עבודה רק במקום שבו היא חייבת ללכת ללא כיסוי ראש. הרב פיינשטיין התיר לאותה אישה להסיר את כיסוי הראש במקום העבודה, ונצטט כאן באריכות מדבריו בשל חשיבותם (שו"ת אגרות משה, אבן העזר, חלק א, סימן נז):

והשבתי שיש להתיר לה בצורך גדול כזה, דהא פשוט שאף להב"ש והדגמ"ר בסימן כ"א סק"ה שסברי מירושלמי שגם אלמנה אסורה ללכת פרועת ראש, הוא רק מצד דת יהודית דמדאורייתא הא רק באשת איש נאמר, ולכן כיון שיש לפרש דמאחר שלא נאמר בתורה בלשון איסור הוא רק חיוב עשה שתלך בכיסוי הראש...

והחילוק לדינא הוא דאם הוא איסור יש לאסור אף בהפסד גדול שתפסיד כל ממונה אבל אם הוא רק חיוב עשה הוי גם אונס ממון דיותר מחומש אונס דבעשה חייב רק עד חומש. ולכן כל שהוא הפסד כחומש נכסיו ויותר כהא שאין משגת משרה להרויח לחיותה וחיות בניה הוא אונס שאינה מחוייבת...

¹⁶ עיין במאמרו של הרב משה צוריאלי "כיסוי שערות ראשיהן של גרושה ואלמנה" תחומין ל 216 (התש"ע), שפקפק בכך, ולמעשה הסיק ש"אשה שמצבה דורש זאת - על כל רב ותלמיד חכם ליידע אותה בדבר המתירים, ולהודיעה שיש על מי לסמוך גם בבואה להתיר לעצמה את גילוי הראש".

אך מכל מקום באשת איש שהוא דאורייתא יש לאסור מספק... אבל באלמנה שהוא רק דת יהודית יש להקל מספק דודאי לא חמיר מאיסור דרבנן שספק לקולא.

היתרו של הרב פיינשטיין עומד על כמה הנחות ושליבים: א. ספק אם דין כיסוי ראש הוא איסור לאו, או מצוות עשה. ב. דין כיסוי ראש באלמנה ובגרושה הוא רק מדת יהודית, שהוא כעין דרבנן, ולכן יש להקל מספק ולהכריע שהוא רק כמצוות עשה. ג. מותר לעבור על מצוות עשה כדי להימנע מהפסד ממוני כבד.

בשו"ת לב אברהם (סימן קז) ובשו"ת מחזה אליהו (סימנים קיח-קכ) הראו, שאפשר לחלוק על כל אחת מהנחותיו של הרב פיינשטיין,¹⁷ ונטו לאסור לגמרי במקרה זה. גם הרב עובדיה יוסף (שו"ת יביע אומר, חלק ד, אבן העזר, סימן ג) האריך לחלוק על היתרו של הרב פיינשטיין, בעיקר על ההנחה השלישית, שמותר לעבור על איסור עשה כדי להימנע מהפסד כספי. אמנם הרב עובדיה יוסף עצמו פוסק כדעת המגן אברהם, שחובת כיסוי ראש באלמנה ובגרושה היא מדרבנן בלבד, ועליכן הוא מתיר לאלמנה ולגרושה ללכת בפאה נכרית (גם שלא במקום הפסד).¹⁸

במקום אחר (שו"ת אגרות משה, אבן העזר, ח"ד, סימן לב, אות ד) הרחיב הרב פיינשטיין את היתרו:

באשה צעירה גרושה שאינה רצונה שידעו שהיתה נשואה [ויימנעו מלהשתדך עמה] שלכן רצונה ללכת בלי כיסוי הראש... יש להתיר גם לה שהוא הפסד גדול לענין השגת אחד לנושאה כמו שהתרתי שם, דגרושה שצריך לכסות ראשה אינו גם כן מדאורייתא אלא מצד דת יהודית, אבל צריכה לידע שבמקום שאין לה לחוש צריכה לכסות ראשה ולא תהיה מותרת לגמרי בשביל זה.

דברים אלו של הרב פיינשטיין הפכו לנכסי צאן ברזל של הפוסקים ושל המשיבים בדורנו, כפי שהעיד בעל שו"ת רבבות אפרים (חלק ו, התשנ"ג, סימן תס, עמ' תקעא)

17 א. מלשונו של רבי ישמעאל, "אזהרה לבנות ישראל", אפשר ללמוד, שמדובר בלאו ולא בעשה. ב. הב"ח הנ"ל למד את איסור אלמנה וגרושה מלשון "בנות ישראל" שבדברי רבי ישמעאל, שכוללת גם פניות, וממילא משמע, שמקור האיסור ותוקפו זהה לזה של נשים נשואות (אמנם בעל שו"ת לב אברהם עצמו הודה, שיש דוחק בדברי הב"ח, כי לדבריו צריך היה לאסור גם בבתולות). ג. יש אומרים, שמצוות עשה נדחית מפני הפסד ממוני רק בשב ואל תעשה ולא בקום עשה. כמו כן, במקרה האמור בהאגרות משה מדובר במניעת רווח ולא בהפסד ישיר.

18 קשה להבין בדבריו, כיצד הוא פוסק כדעת המגן אברהם ולמרות זאת מחייב דווקא אלמנה וגרושה בכיסוי ראש, בניגוד למגן אברהם, שהשווה לחלוטין בין בתולות לאלמנות ולגרושות.

בשם הרב יוסף שלום אלישיב.¹⁹ עם זאת, הרב פיינשטיין מדגיש בדבריו, שמדובר בהיתר מקומי לצורך שידוכים ולא בפטור גמור מחובת כיסוי הראש. אפשרות של היתר כללי יותר ננסה להציע בסעיף הבא.

מנהג והרגל בדין כיסוי ראש

בדברינו לעיל, בעניין החילוק שבין פנויה לנשואה באשר לכיסוי ראש, הצענו אפשרות, שלפיה דין כיסוי ראש תלוי לחלוטין במנהג, ואם תחלטנה הנשים שמעתה לא תכסינה את ראשן גם לאחר נישואיהן, תיפטרנה מחובה זו. דברים מפורשים ברוח זו כתב בעל שו"ת ספר יהושע (אבן העזר, סימן פט):

שכל דבר הנראה תמיד ואין דרכן לכסותן ורגילים בהו אנשים, אין זה ערוה ואין בני אדם מתגרים בהם... אבל במה שמנהג לכסותן אז בהתגלות קצת מתגרים בני אדם מהם אז ערוה מיקרי ואסור מדאורייתא... אבל אי הוי נוהגין כל בנות ישראל לצאת בפריעות לא הוי שום איסור אפילו בנשואות לצאת בכך.

לדעת הספר יהושע, דין כיסוי ראש תלוי לגמרי במנהג הנשים, ובאופן עקרוני הן יכולות לבטל אותו לחלוטין. הפוסקים דנו רבות בשאלה עקרונית זו, ורבים חלקו על הגישה הנזכרת לעיל,²⁰ ועל-כן, למעשה, אין הנשים יכולות להתיר לעצמן את איסור פריעת הראש. עם זאת ייתכן שביחס לאלמנה ולגרובה המצב שונה. בסוף דברי האגרות משה הנ"ל (אבן העזר, חלק א, סימן נז) כתב סברה נוספת לפטור אלמנה מכיסוי ראש במקום הפסד:

יש גם לומר שאולי דת יהודית הוא רק מדיני מנהג שאין לאסור באופן שלא מצינו שנהגו ובמקום הפסד הא לא מצינו שנהגו.

כלומר, מכיוון שכיסוי ראש של אלמנה ושל גרושה הוא רק מדין דת יהודית, הרי הוא תלוי במנהג ויכול להתבטל לפיו. הרב פיינשטיין מיישם סברה זו ביחס למקום הפסד, אך ניתן ליישם את הסברה גם ביחס לאלמנות ולגרובות צעירות בכלל, אם המנהג המקובל אצלן הוא שאינן מכסות את ראשן.²¹

19 וכך פסק גם הרב אליעזר מלמד במאמר "הלכות צניעות ב" באתר "ישיבה" - www.yeshiva.org.il/midrash/1831.

20 עיין בשו"ת יביע אומר, חלק ד, אבן העזר, סימן ג, אות ב.

21 עיין על כך בשו"ת רבבות אפרים (חלק ו, התשנ"ג, סימן תס, עמ' תקע), שהביא מחלוקת גדולה בין האחרונים באשר לשאלה אם מנהג הנשים בפועל כיום יכול לעקור דיני "דת יהודית", ואכמ"ל בזה.

חיוב אלמנות וגרושות בכיסוי ראש

עד כה עסקנו במנהג הכללי של נשים, הנמצאות במעמד מסוים, שבו מוטל עליהן לכסות את ראשן, אך יש לדון גם ביחס להרגלה של האישה הפרטית. ראינו לעיל בדברי הישועות יעקב, שכל איסורן של אלמנה ושל גרושה בפריעת הראש הוא משום שהורגלו לכסות את ראשן בזמן הנישואין. גם בשו"ת ספר יהושע הנ"ל כתב, שאלמנה ושגרושה חייבות בכיסוי ראש משום שכבר הורגלו לכסות את ראשן ולכן שערן נחשב כמקומות המכוסים.²² לאור הדברים האלו ניתן להציע היתר נוסף, שיועיל לרבות מן האלמנות והגרושות. במקרה שבו נדרשת האלמנה להיתרו של הרב פיינשטיין במשך חלק ניכר מזמנה (כשנמצאת בסביבה של בחורים, שעשויים לרצות לבחון את אפשרות הנישואין עמה), הרי השער שלה אינו נחשב עוד כמקום מכוסה וממילא לא תצטרך לשוב ולכסותו גם לאחר מכן. כמו כן, יש לדון במקרה של אישה שהתאלמנה, או התגרשה, ימים או שבועות ספורים לאחר חתונתה, שאולי תוגדר כמי שטרם הורגלה לכסות את שערה ויכולה לשוב ולגלותו.

סיכום

- א. באשר לעיקר חובת כיסוי ראש לאלמנה ולגרושה יש אייבהירות במקורות הקדמונים ומחלוקת בין הפוסקים. עם זאת, הכרעת רוב הפוסקים האחרונים היא, שאלמנה ושגרושה חייבות לכסות את ראשן וכך נוהגות למעשה אלמנות וגרושות מבוגרות.
- ב. חובת כיסוי ראש של אלמנה ושל גרושה קלה מזו של אשת איש: לדעת הגר"צ אבא שאול, היא חייבת רק בדיני דת משה ופטורה מדיני דת יהודית, ואילו לדעת הר"מ פיינשטיין והגר"ע יוסף, היא חייבת רק מדין דת יהודית ועל-כן ניתן להקל בכל ספקותיה (כגון: פאה נכרית, גילוי הראש בתוך הבית, גילוי חלק מהשיער וכדומה).
- ג. במקום הפסד מרובה, או לצורך שידוכים, סמכו פוסקים רבים על דבריו של הרב פיינשטיין והתירו לאלמנה ולגרושה לגלות את ראשן באופן זמני. בדבריו של הרב פיינשטיין מפורש, שהיתר זה אינו רק בזמן הפגישה עם המשודך, אלא בכל זמן שאנשים יכולים לראות את האישה ולרצות להיפגש עמה לשם נישואין.

22 לשון שו"ת ספר יהושע היא: "אלמנות וגרושות פנויות, כיון שכבר נהגו לכסות ראשן בצעיף, אסורים מדאורייתא לילך בפריעות ראש, דלגבייהו כיון שאינן הרגילות בכך ערוה מקרי כשמגלין שער ראשן". לא ברור עד תום אם ה"הרגל" האוסר הוא ההרגל של אותה אישה בשעת נישואיה, או של האלמנות והגרושות כקבוצה. על-כילפנים, בדעת הישועות יעקב הדברים ברורים כפי שכתבנו, וכפי שהבין בשו"ת מחזה אליהו (סימן קיח) כנזכר לעיל.

ד. אפשר להתיר לאלמנות ולגרורות צעירות, שכיסוי הראש קשה להן, להסתמך על הדעות המקלות ולגלות את ראשן גם היכן שגילוי הראש אינו נדרש לצרכי שידוכים.²³ היתר זה אינו גורף והוא נסמך על כמה סניפים, המצטרפים זה לזה:

1. דעת המגן אברהם ופוסקים נוספים, שאין חילוק בין בתולה ובין אלמנה וגרושה.

2. דעת הפוסקים, שחובת כיסוי ראש (לפחות באלמנות ובגרורות) תלויה במנהג, והכרה בעובדה, שבימינו אין מנהג גמור להחמיר בזה.

3. דעת הישועות יעקב והספר יהושע, שאלמנה ושגרורה פטורות מעיקר החיוב, וחיובן הוא רק מדין מקומות המכוסים. לפי דעה זו ביארנו, שאצל נשים, הנדרשות בחלק ניכר מזמנן להיתרו של הרב פיינשטיין, אין השער נחשב כמקום מכוסה.

לאור זאת, ההיתר קיים דווקא במקום שבו אין מנהג ברור להחמיר ודווקא בנוגע לנשים, שמבקשות באופן עקרוני להינשא בשנית, אשר עלי-כן צריכות הן ללכת לפעמים בגילוי ראש. כמו כן, ראוי להגביל את ההיתר לגילוי השער ולא להליכה בשער פזור לגמרי ברשות הרבים, כדי שאפשר יהיה להסתמך על דעת המגן אברהם, שכל הפנויות מותרות בגילוי הראש אך אסורות בפריעתו בשוק.

המבקשות להחמיר על עצמן יכולות ללכת במקומות ציבוריים עם כיסוי ראש חלקי (כגון סרט רחב וכדומה) וכך אפשר יהיה לצאת ידי חובת שיטת הגרב"צ אבא שאול, הנזכרת לעיל.²⁴

23 כך נטה לפסוק גם הרב מאיר אמסעל במאמרו, לעיל בה"ש 4.

24 כמו כן, כיסוי ראש חלקי עונה לחובת כיסוי ראש מן התורה לדעת האגרות משה, אבן העזר, חלק א, סימן נח, שדבריו הובאו לעיל. מלבד זאת, אם האישה נוהגת כדת משה, הרי שגם למאן דאמר שאלמנה וגרושה חייבות כנשואות גמורות, החומרות של דת יהודית תלויות במנהג הנשים בכל מקום וניתן לבטלן ביתר קלות.